International Research Journal of Human Resource and Social Sciences
ISSN(O): (2349-4085) ISSN(P): (2394-4218)
Impact Factor 5.414 Volume 6, Issue 4, April 2019
Website- www.aarf.asia, **Email** : editoraarf@gmail.com, editor@aarf.asia

विभिन्नदर्शनेषु वाक्यविमर्शः

सुषमा, शोधार्थी

संस्कृत विभाग महर्षि दयान्द विश्वविद्यालय

शोध-आलेखसारः- वाक्य-सम्बन्धे दार्शनिकानां मतवैभिन्यं स्वाभाविकमेव विधते। संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम् एकार्थः पदसमूहो वाक्यम्।

प्रमुखशब्दाः वाक्यम् षड्दर्शन, न्यायलीलावती, व्याकरण मीमांसाकोश।

इह खलु लौकिकाः परीक्षकाश्च बुभुत्सितं श्रोतृपुरुषानवगतमर्थं बोधयितुमिच्छन्तः वाक्यमुच्चारयन्ति। वाक्यं= पदसमूहः। वाक्यत्वं च विशिष्टार्थपरशब्दत्वम्।[1] वाक्यं द्विविधं प्रमाणवाक्यम्, अप्रमाणवाक्यं चेति। तत्र प्रमाणवाक्यम् आकाङ्क्षा-योग्यता-संनिधिमतां पदानां समूहः।[2] यथा- 'गामानय'।

अप्रमाणवाक्यं तु आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यम्। यथा- ''वह्निना सिञ्चति'' ''ह्रदो वह्निमान्'' इत्यादिवाक्यम्।

[1] त.चि.म. पृ. 4

[2] तर्कभाषा पृ. 4, (तर्कसंग्रह) (सा.द.)

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

अथ वा यादृशशब्दानां यादृशार्थविषयिताकबोधं प्रति अनुकूला परस्पराकाङ्क्षा तादृशशब्दः एव तथाविद्यार्थे वाक्यम्।[3]

'समभिव्याहारो वाक्यम्' इति मीमांसकाः आहुः। तदर्थश्च साध्यत्वादिवाचक द्वितीयाद्यभावेऽपि वस्तुतः शेषशेषिवाचकपादयोः सह उच्चारणम्। यथा- 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति।[4]

लिङ्गादिपदघटितं वाक्यं द्विविधं-विधिः, निषेधश्च। तत्र विधिः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्यम्। निषेधस्तु ''न कलञ्जं भक्षयेत्'' ''न सुरां पिबेत्'' इत्यादि।[5]

भिन्न-2 दर्शनेषु वाक्यस्वरूपम् अभिमतम्-

सांख्यदर्शनानुसारेण वाक्यस्वरूपम्- सांख्याः कार्याणां वर्णानामेव वाचकत्वं इच्छन्तः वैयाकरणाभिमतं स्फोटवादः भाट्टाभिमतं वर्णनित्यत्वं च निराचक्रुः।

''प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः''

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः''[6]

इति सांख्यसूत्रद्वयम् अत्रानुसन्धेयम्। एवं च नैयायिकवत् वर्णसमूहः पदम्, पदसमूहो वाक्यम् इति एव संख्यानां मतम्।

योगदर्शनानुसारेण वाक्यस्वरूपम्ः-

---

[3] श.श.प्र.श्लो.13, टी.पृ. 63-64, (प्र.)

[4] तै.सं. 3/5/7

[5] अर्थसंग्रहे उत्तरभागे

[6] सां.सू. 5/57,58

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

पातञ्जला यौगास्तु वैयाकरणवत् आहुः। यथा- योगसूत्रे- ‘शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरः तत्प्रविभाग संयमात् सर्वभूतरूतज्ञानम्’’[7] इति उक्तम्।

तत्र भाष्यं- ‘‘तदेकं पदमेकबुद्धिविषयमेकप्रयत्नाक्षिप्तम्[8] अभागम् अक्रमवर्णं’’ बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्यय- व्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपिपादयिषया वर्णैरेवाभिधीयमानैः उच्चार्यमाणैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व्यवहार वासनानुविद्धया लोकबुद्धया सिद्धवत्संप्रतिपत्त्या प्रतीयते। तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः’’

वाचस्पतिमिश्राः एवमाहु-

‘‘अर्थप्रत्ययो हि वर्णैर्नियतक्रमतया परस्परं संभवद्भिरशक्यः’’।[9] न च संस्कारद्वारा आग्नेयादीनाम् इव परमापूर्वे स्वर्गे वा जनयितव्ये नियतक्रमाणामपि साहित्यमर्थबुद्ध्युपजनने च वर्णानामिति।

मीमांसकमते वाक्यस्वरूपम्

जैमिनीयाः-श्रोत्रग्राह्या वर्णा एव शब्दः। तेषामेव वाचकत्वम्- अर्थ-प्रत्यायकत्वम्। ते कण्ठताल्वाद्यभिघातव्यङ्ग्याः नित्या विभवश्च। त एव च वर्णाः समुदिताः पदवाक्यव्यपदेशभाजोऽर्थप्रत्यायकाः-इत्याहुः।

नैयायिकमते वाक्यस्वरूपम्-

---

[7] यो.सू. 3/17

[8] यो.भा.3/17, पृ- 318

[9] तत्त्ववैशारदी- 3/17, पृ.320

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

नैयायिकाः-वर्णा एव समुदिताः पदवाक्यभावमापन्नाः अर्थप्रत्यायकाः इत्याहुः। तथा च भाष्यं[10]

''वाक्यस्थेषु खलु वर्णेषूच्चरत्सु''(उच्चार्यमाणेषु इत्यर्थः) प्रतिवर्णं तावत् श्रवणं भवति। श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसन्धत्ते। प्रतिसन्धाय पदं व्यवस्यति। पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते। पदसमूहप्रतिसन्धानाच्च वाक्यं व्यवस्यति। संबद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते'' इति।

न्यायलीलावत्यां च

''किं तर्हि प्रातिपदिकम्? क्रमवद्वर्णसंहतिरिति ब्रूमः।'' [11] इत्युक्तम्।

न्यायमञ्जयामपि।[12]

''किं पुनरिदं पदं नाम? किं च वाक्यमिति। वर्णसमूहः पदम्। पदसमूहो वाक्यम्'' इत्युक्तम्। एतन्मते वर्णा अनित्याः।

वेदान्तिमते वाक्यस्वरूपम्

वेदान्तिनः

''प्रत्येकवर्णानुभवभावितभावनानिचयलब्धजन्मस्मृतिदर्पणारूढवर्णमाला (वाक्यम्)'' इति वदन्ति।

यदुक्तं शाब्दनिर्णये[13]

[10] न्या.भा. 3/2/59

[11] न्या.ली.पृ. 671

[12] न्या.म.आ 6, भा.2.पृ. 143

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

''वर्णाः स्वज्ञानसंस्कारैः संभूय स्मृतिकारिभिः।

क्रमेणैकस्मृतौ बुद्धा बोधयन्त्यर्थमञ्जसा।।'' इति।

न्यायदर्शनानुसारेण वाक्यार्थस्वरूपम्

न्यायभाष्यकारः-

''संबद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते।''[14]

इति वदन् पदार्थज्ञानानन्तरं वाक्यार्थज्ञानं भवतीति आवेदयति। वाक्यार्थस्वरूपं तु भाष्यकारेण न प्रदर्शितम्।

तात्पर्यटीकाकारा वाचस्पतिमिश्राः शब्दप्रमाणस्यानुमानविधया प्रमाजनकत्वमिति वैशेषिकमतानुवादसमये अनुमानद्वयमुपातिष्ठिपन्। यथा-

''पदैः स्मारिताः पदार्था गुणप्रधानभावेनावस्थिताः संसर्गवन्तः,[15] आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्त्वे सति पदैः स्मारितत्वात्'', 'अयं पदकदम्बकविशेषः स्मारितपदार्थसंसर्गवान् आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बत्वात्'' अनेन पदार्थानां संसर्गो वाक्यार्थः इति सूचयन्ति। तथा तत्रैव स्वमतप्रतिपादनावसरे-

''तस्मात् पदान्येव[16] पदार्थस्मरणद्वारेण तत्संसर्गं लक्षयन्ति वाक्यार्थे प्रमाणम्'' इति पदार्थानां संसर्गस्य वाक्यार्थत्वमाविष्कृतवन्तः।

---

[13] शा.नि.श्लो.पृ. 12

[14] न्या.सू. 3/2/62

[15] न्या.वा.ता.टी.2/1/52, पृ. 414,415

[16] न्या.वा.ता.टी.2/1/52, पृ 415

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

मीमांसादर्शनानुसारेण वाक्यार्थस्वरूपम्

मीमांसाभाष्ये वाक्यार्थस्वरूपम्-

इतरपदार्थान्वितः पदार्थ एव वाक्यार्थ इति मीमांसकानां मतम्। तथा हि भाष्ये ''अनेकपदार्थानुरक्तो वाक्यार्थः[17] स च पदार्थमूलः, न निर्मूलः, न च संकेतमूलः''। तथा ''अर्थाभिधानसामर्थ्यात्''[18] इति सूत्रे-

''अथ वाक्यार्थोऽयमित्युच्येत, नैवं शक्यम्, न हि अनन्वितः पदार्थो भवति वाक्यार्थः।''

तेन इतरपदार्थान्वितः पदार्थे वाक्यार्थ इति प्रतीयते। परं तु ''उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात्''[19] इति सूत्रे।

'' न च पदार्था एव वाक्यार्थः, सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम्। अन्यच्च सामान्यम् अन्यो विशेषः'' इति भाष्यात्। ''परस्परान्वितता हि विशेष उच्यते। अनन्वितावस्थं सामान्यम्''।

बृहतीग्रन्थात् पञ्चिकाग्रन्थाच्च पदार्थानां परस्परसंसर्गः वाक्यार्थ इत्यवगम्यते। तथा ''तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य[20] तन्निमित्तत्वात्'' इति सूत्रभाष्ये-

---

[17] शा.भा. 1/1/7

[18] जै.सू. 3/2/1/1

[19] जै.सू. 1/1/24

[20] जै.सू. 1/1/25

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

''विशिष्टार्थसंप्रत्ययश्च वाक्यार्थः'' इत्युक्तम्। अत्र वाक्यार्थ इत्यस्य वाक्य फलमित्यर्थः। वाक्यफलज्ञानविषयः विशिष्टार्थः-परस्परान्वितोऽर्थः वाक्यार्थ इति तदाशयः। तथा-

''पदार्थैः संस्कृतः पिण्डितोऽर्थो वाक्यार्थः''[21] इति संसृष्टोऽर्थो वाक्यार्थ इति लभ्यते। तथा अरुणाधिकरणे भाष्यकार आह-

''सर्वत्र तु बोधिते पदार्थे वाक्यार्थ[22] उपपद्यते नान्यथा। सामान्यवृत्ति हि पदम्, विशेषवृत्ति वाक्यम्। सामान्येनाभिप्रवृत्तानां पदार्थानां यत् विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थः'' इति। अत्र विशेषपदेन संसर्गमेव भाष्यकारो विवक्षति।

वेदान्तदर्शनानुसारेण वाक्यार्थस्वरूपम्

अद्वैतवेदान्तदर्शनानुसारेण वाक्यार्थस्वरूपम्

''तत्तु समन्वयात्[23] इति सूत्रभाष्ये शंकरभगवत्पादैः अन्विताभिधानवादखण्डनपूर्वकमभिहितान्वयवादस्य समर्थितत्वात् सखण्डार्थवाक्यानां 'गामानय'' इत्यादीनां प्रतिपाद्योऽर्थः पदार्थानां परस्परमन्वयः इत्यवगम्यते। तथा चैतन्मते वाक्यार्थ इत्यस्य वाक्यतात्पर्यविषय इत्यर्थः। स च क्वचित् संसर्गः। क्वचित् वस्तु इति निष्कर्षः। अत एव वेदान्तपरिभाषायां-[24]

---

[21] शा.भा. 1/1/8/32

[22] जै.सू.- 3/1/12

[23] ब्र.सू. 1/1/4

[24] वे.प.प्र.खं.पृ. 80

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य पदार्थसंसर्गावगाहितया कथं निर्विकल्पकत्वम्। कथ्यते। वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वे हि न पदार्थसंसर्गत्वं। अनभिमतसंसर्गस्यापि वाक्यजन्यज्ञानविषयत्वापत्तेः। किन्तु तात्पर्यविषयत्वम्। प्रकृते च ''सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'' इत्युपक्रम्य ''तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'' इत्युपसंहारेण विशुद्धे ब्रह्माणि वेदान्तानां तात्पर्यमवसितमिति कथं तात्पर्याविषयं संसर्गमवबोधयेत् इत्युक्तम्।

विशिष्टाद्वैतिनामपि वाक्यप्रतिपाद्योऽर्थः पदार्थानां परस्परं संसर्ग एव। तदुक्तं तत्त्वमुक्ताकलापे- ''संसर्गं वाक्यवेद्यं स्फुटमभिदधते कानिचित् भाष्यवाक्यानि''[25] इति। संसर्गस्य वाक्यवेद्यत्वं चाभिहितान्वयस्वीकारे वाक्यघटकपदाभिहितपदार्थगम्यत्वरूपम्, अन्विताभिधानपक्षे च संहतपदशक्तिज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वरूपम्।

व्याकरणदर्शनानुसारेण वाक्यार्थस्वरूपम्

अर्थवत्सूत्रे वार्त्तिके भाष्ये च अर्थवतः शब्दस्वरूपस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां विधीयमानायाम् अर्थवतो वाक्यस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोति, तत्प्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशयेन-

''वाक्यप्रतिषेधोऽर्थवत्त्वात्''[26]

''देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति। किं कारणम्। अर्थवत्त्वात्। अर्थवद्धि एतद्वाक्यम्'' इत्याक्षेपः कृतः। ततः आक्षेपबाधकभाष्यं-

''न वै पदार्थादन्यस्यार्थस्योपलब्धिर्भवति वाक्ये''

---

[25] बु.स.श्लो. 13

[26] पा.सू. 1/2/45) (वार्त्तिकम्)

© **Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)**
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

तत्र कैयटः- ‘‘न वै पदार्थादिति। स्वं स्वमर्थं प्रतिपादयन्ति पदानि वाक्यम्। पदार्था एव तु आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधिवशात् परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थः। न तु वाक्यं वाक्यार्थो वा पृथगस्तीति भावः।’’

मीमांसाकोशे वाक्यार्थस्वरूपम्

‘‘वाक्यार्थः अनेपदार्थानुरक्तः।[27] स च पदार्थमूलः, न निर्मूलः, न च संकेतमूलः।[28]

वाक्यार्थोऽपि पदार्थोपजनितो[29] भवति नान्यथा। तदुक्तं ‘तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्’।[30]

वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको भवति।[31]

वाक्यार्थः पदार्थसामर्थ्यजनितो भवति।[32]

पदज्ञानकरणको वाक्यार्थो द्विविधः भेदरूपः संसर्गरूपश्च, ‘‘राज्ञः पुरुषः’’ इत्यादौ ‘अराजसंबन्धिभिन्नः पुरुषः’ इत्यन्वयबोधात् इति केचित्।

सर्वत्र संबन्ध एव वाक्यार्थः, उक्तरूपापोहस्य प्राचुर्येण भानाभावात्, अपोहस्याप्रसिद्धेश्च। अतः संसर्ग एव वाक्यार्थः।

---

[27] मी.को.पृ. 3463

[28] शा.भा. 1/1/7

[29] जै.सू. 1/1/7-25

[30] शा.भा. 4/3/1/2

[31] शा.भा. 45/1/5/4

[32] शा.भा. 5/1/11/2

© Association of Academic Researchers and Faculties (AARF)
A Monthly Double-Blind Peer Reviewed Refereed Open Access International e-Journal - Included in the International Serial Directories.

तस्य च विशिष्टिवैशिष्ट्यरूपवाक्यार्थस्य भानं चतुर्विधम्। विशिष्टस्य वैशिष्ट्यरूपमेकम्। विशेष्ये विशेषणं, तत्र च विशेषणान्तरमित्यपरम्। यथा ''नीलदण्डवान् पुरुषः।'' एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति तृतीयं ''दण्डी देवदत्तः कुण्डली'' इति। एकत्र द्वयमिति चतुर्थं यथा 'दण्डी कुण्डली देवदत्तः''।[33]

''वाक्यार्थः संसर्गः नैयायिकमते। अर्थभावनैव कारकविशिष्टरूपेण मीमांसकमते''।[34]

''वाक्यार्थः सर्वकारकान्वितक्रियारूपः''।[35]

---

[33] भा.चि.म.पृ. 79-80

[34] बाल. 73

[35] वा.न्या.सु. 3/3/4/11, (चै.पु) पृ. 1190.भा. 4. पृ0 194 (प्र.)